



Mrozewicz Leszek, rec. książki: *Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983. Vorträge*, Konrad Theiss Verlag, Stuttgart 1986, ss. 816 (Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, Bd. 20), „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1990, t. 5, s. 437–439.

<https://doi.org/10.14746/bp.1990.5.43>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54285>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.



UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego



Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

Europę oraz Bliski Wschód. W zakończeniu umieszczono chronologiczny spis cesarzy rzymskich w formie tabelarycznej. Przy wielu imperatorach epoki z pryncypatu przedstawiono ich wyobrażenia zachowane na monetach. Dołączono wreszcie krótki (4 strony) chronologiczny przegląd dziejów archeologii światowej, doprowadzony do roku 1970 oraz kilka map.

Przystępując do oceny pracy należy stwierdzić, że sam jej układ, w sensie konstrukcji, jest co prawda konwencjonalny i szablonowy – jak przy większości podobnych tego typu opracowaniach – lecz hasła dobrano bardzo trafnie i rzeczowo. Na uwagę zasługuje bardzo szerokie potraktowanie tematu, co przy jednotomowej publikacji musiało nastroczać wiele problemów. Mimo to udało się autorom dokonać selektywnego lecz reprezentatywnego doboru materiału. Dodatkowym walorem encyklopedii jest jej bogata szata graficzna. Zamieszczono pokazną liczbę zdjęć, w tym dużo kolorowych. Są też pomysłowe ryciny. Tak np.: przy hasle *Valerius Maximianus M.* (s. 943), zwięźle przedstawiającym stan wiedzy o tym oficerze rzymskim, zamieszczono mapę, na której w sposób obrazowy i przejrzysty ukazano graficznie przebieg jego kariery. Tak więc uważam, że wyżej przedstawiona praca zasługuje na uwagę i przychylnie przyjęcie przez wszystkich jej użytkowników i to bynajmniej nie tylko przez laików.

Jerzy Hatlas (Poznań)

Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983. Vorträge, Konrad Theiss Verlag, Stuttgart 1986, ss. 816 (Landesdenkmalamt Baden – Württemberg, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Bd. 20).

Imponujący swą objętością trzeci tom *Studien zu den Militärgrenzen Roms* jest wyraźnym dowodem stałego wzrostu zainteresowania współczesnych badaczy problemem granic rzymskich i stosunków społecznych i politycznych na pograniczu. Zawiera on materiały 13. Międzynarodowego Kongresu Limesowego, który odbył się w Aalen (RFN) w dniach od 18 do 25 września 1983 r., gromadząc z górą dwustu specjalistów. Wydawcy dokonali przy tym wspaniałego gestu wobec nestora światowych badań limesowych, profesora Erica Birleya, dedykując mu omawiany tom z okazji jego osiemdziesiątych urodzin.

Cały materiał zestawiony został w siedmiu częściach: sześciu geograficznych (Britannia, Belgica-Germania-Raetia, Noricum-Pannoniae, Daciae-Moesiae, Oriens-Africa, Hispania) oraz w siódmej obejmującej tematy ogólne. Tom poprzedzony został wystąpieniem H. Schönbergera, otwierającym obrady, oraz wykładem Erica Birleya pt. *Badania nad limesem od czasów Ernesta Fabriciusa* (s. 17 - 20). W przypadku ostatnim autor wskazał na znaczenie tego typu kongresów, albowiem wszyscy uczeni zajmujący się limesem badają w gruncie rzeczy ten sam problem, co najwyżej o różnym kolorystyce lokalnym.

Z osmiu studiów poświęconych limesowi brytyjskiemu szczególną uwagę zwraca artykuł D. J. Breeza o badaniach nad nim w latach 1979 - 1983. Poza omówieniem najnowszych wykopalisk autor charakteryzuje również publikacje „limesowe”, jakie w tym okresie ukazały się w Anglii. Pozostałe „brytyjskie” artykuły dotyczą m. in. Camulodunum (A. Fitzpatrick), stosunków z ludnością miejscową (W. S. Hanson), umocnień na wale Antonina (L. J. F. Keppie) obrony wybrzeża w północnej Walii (R. G. Livens), rzymskich kampanii militarnych w płn. Brytanii (G. S. Maxwell) i wreszcie wykopalisk w Hembury/Devon i ich znaczenia dla poznania przebiegu rzymskiego podboju płd.-zach. Anglii.

Nadzwyczaj ciekawie prezentuje się część poświęcona Germanii i Recji, chociażby z tego względu, że większość przedstawionego materiału to absolutna nowość. Otwiera ją artykuł G. Alföldyego o inskrypcjach z kasztelu Aalen, odkrytych w latach 1979 - 1983; uczonemu temu udało się stwierdzić, że 220 zarejestrowanych fragmentów napisów pochodzi z 16 inskrypcji. W tym artykule zajmuje się on bliżej trzema tekstami budowlanymi: jeden jest z przełomu lat

163/164, dwa zaś z okresu panowania Septimiusza Sewera. Wśród nich niewątpliwie interesująca jest inskrypcja mówiąca o odbudowie w kasztelu Capitolium (z okresu Septimiusza Sewera): [C]a[pi]/tol[i]um cum pri[ncipiis vetust]a[te]/conlap[sis restitu]it. Wedle interpretacji Alföldyego pod pojęciem tym rozumieć należy *aedes principiorum*, czyli miejsce przechowywania znaków legionowych i przedmiotów kultowych („świątynia sztandarów”). Byłoby to więc pierwsze tego typu określenie głównego miejsca kultowego w rzymskim obozie wojskowym.

Wystąpienie G. Alföldyego uzupełnia krótki dodatek V. Weinges o inskrypcji honoryfikacyjnej ku czci Aleksandra Sewera: ponad połowa znalezionych w Aalen fragmentów (138!) pochodzi z tego właśnie zabytku (zob. s. 72 - 73).

Podobnie interesująco wygląda artykuł J. Bogaersa pt. *Regensburger Rätsel* (s. 127 - 134); chodzi tu o trzy zabytki epigraficzne, związane z rzymską Ratyzboną (Castra Regina). Pierwszy z nich to znana inskrypcja budowlana (CIL III 11965 – AE 1971, 292) ze schyłku panowania Marka Aureliusza, mówiąca o wznoszeniu fortyfikacji w Castra Regina (*vallum cum portis et turribus*). Bogaers daje tu własne spojrzenie na niektóre niuanse w odczytaniu inskrypcji. Drugi zabytek to słynny ołtarz ku czci Wulkanu: *Volk(ano) sacr(um)*, którego fundatorem był *aedil(is) territor(ii) contr(ibuti) ETKR (lub EKTR)*. Skrót ETKR odczytywany jest powszechnie jako *et k(anabarum) R(eginensium)*. Zdaniem Bogaersa należy raczej wiązać go ze słowem *extranius/lextraneus*, a w związku z czym czytać: *aedil(is) territor(ii) contr(ibuti) ekr(anei)* lub *ekr(arii)*. Chodziłoby więc o „edylę zagranicznego terytorium, tj. wedle wszelkiego prawdopodobieństwa terytorium, które leżało poza właściwym obszarem państwa rzymskiego, po drugiej stronie Dunaju, naprzeciw Ratyzbony, a które przyłączone zostało do *canabae* Castra Regina” (s. 131). Mimo całej problematyczności takiego rozwiązania, Bogaers uważa je za bardzo prawdopodobne, wiążąc to z gospodarczą działalnością ludności na rzecz legionu (pośrednio), na północnych stokach nad Dunajem (uprawa winnej latorośli).

Na temat słuszności bądź nie stanowiska Bogaersa muszą wypowiedzieć się jednak i inni znawcy problemu, tym bardziej, że trudno mu było znaleźć analogię popierającą jego tezę. Niemniej oryginalności nie można mu odmówić.

Trzeci zabytek to cegła „aus Regensburg” ze stemplem, jak to ustalili właśnie Bogaers, *coh(ortis) I Ulp(iae) P(annoniorum)*, przechowywana w Monachium. Autor udowadnia, że wbrew utartemu pogładowi nie została ona znaleziona w Ratyzbonie, lecz w Budapeszcie i tylko przypadkowym zrządzeniem losu znalazła się w Monachium.

Podobną wartość poznawczą mają i pozostałe artykuły tej części. Na zasadzie czysto osobistego wyboru wskażmy kilka z nich, które niżej podpisanemu najbardziej się podobają. Wśród nich znajduje się komunikat B. Galsterer o znalezieniu w Kolonii ponad 80 fragmentów tabliczek woskowych, M. Gechtera o nowych badaniach w obrębie obozu wojskowego w Bonn, T. Fischera o nowych danych do dziejów rzymskiej Ratyzbony, H. Bernharda o fortyfikacjach i osadnictwie wczesnorzymskim w okresie panowania Augusta i Tyberiusza w północnej części Renu Górnego (Oberrhein, na pld. od Moguncji; jest to bardzo ważny przyczynek do szeroko rozbudowanych w nauce niemieckiej badań nad dziejami tych terenów w okresie wczesnorzymskim), K. Dietza o germańskiej wyprawie Karakalli, E. Schallmayera o pracach wykopaliskowych w obrębie okręgu kultowego *beneficarii* w Osterburken czy wreszcie W. J. H. Willemsa o nowych odkryciach na holenderskim odcinku limesu reńskiego.

Część trzecia („Noricum, Pannonia”) dotyczy generalnie Panonii, albowiem tylko jeden artykuł odnosi się do Noricum (G. Dobesch, *Okupacja Regnum Noricum przez Rzym*). W sumie jest tych „panońskich” artykułów 20, z tego sześć dotyczy Aquincum, trzy Carnuntum i dwa Intercisa. Poza tym poruszane są zagadnienia dziejów takich ośrodków, jak Brigetio, Gorsium, Vindobona. Z problemów ogólniejszych wymienić należy komunikat o ostatnich badaniach nad limesem panońskim (A. Mócsy, D. Gabler), o badaniach tego typu w Czechosłowacji (T. Kolník) i o powalentyniańskich umocnieniach na limesie dunajskim (S. Soproni).

Limesowi w Dacji i obu Mezjach poświęconych jest siedemnaście artykułów. Na pierwsze

miejsce wysunąć by należało studium N. Gudea o badaniach archeologicznych we wszystkich tych prowincjach w latach 1979 - 1983 (s. 477 - 497); autor omawia każde „militarne” stanowisko. Samej zaś Dacji dotyczą cztery artykuły: o „firmowanych” lampach na dackim odcinku Dunaju (C. L. Baluta), o obozie wojskowym Tibiscum i jego roli w systemie obronnym Dacji pld.-zach. (D. Benea), o problemach chronologicznych limesu w pld.-wsch. Dacji (I. Bogdan-Căţăniciu), o obozach w Dacji w strefie podkarpackiej (C. C. Petolescu).

Do Mezji Górnej odnoszą się również cztery artykuły: o badaniach archeologicznych w Ratiarii w latach 1976 - 1982 (J. Atanassova-Georgieva), o Timacum Minus (P. Petrović), o umocnieniach w obrębie Żelaznych Wrót (M. Vasić, V. Kondić) i wreszcie o limesie (górnym) mezyjskim i cesarskich kopalniach rud metali (M. R. Werner).

Wśród artykułów zajmujących się limesem dolnomezyjskim dwa są autorstwa Polaków, związanych z pracami wykopaliskowymi w Novae (Swisztów, Bułgaria): L. Press o *valetudinarium* w Novae oraz T. Sarnowskiego i J. Trynkowskiego pt. *Legio I Italica – Liburna – Danuvius*. Z Novae związany jest także artykuł A. Dimitrovej-Milčeviej o brązowych posągach znalezionych w tym ośrodku przez ekspedycję bułgarską, a o flocie rzymskiej na Dunaju i jej portach traktuje wystąpienie D. Mitovej-Džonovej. Poza tym jeden artykuł poświęcony jest Oescus (T. Ivanov, o ornamentach architektonicznych w kompleksie budowlanym przy forum), jeden ostatnim badaniom archeologicznym w Dinogetia (A. Barnea), oraz również jeden późnorzymskim fortyfikacjom w okolicach Tulcea w Dobrudży (M. Zaharia de, A. Opaîţ). Mimo wszystko trzeba przyznać, że w stosunku do aktualnego rozwoju badań na limesie w Dacji i w obu Mezzjach, nie były te prowincje na kongresie w Aalen w sposób wystarczający reprezentowane.

Z grupy artykułów (13) omawiających badania na limesie wschodnim i w Afryce należy wskazać przede wszystkim na studium M. Euzennata o ich rozwoju w latach 1976 - 1983 odnośnie do Afryki oraz S. T. Parkera w przypadku limesu arabskiego (za lata 1980 - 1982).

Hiszpanii natomiast (w rozumieniu prowincji rzymskiej) dotyczą artykuły o zdjęciach lotniczych obozów rzymskich datowanych na okres republikański (J. M. Blazques, R. Corzo) o rzymskim wpływie na hiszpańską Mesetę (L. A. Curchin), o domniemanym obozie rzymskim na terenie Portugalii (Ph. Kalba, M. Höck) i wreszcie o pewnych analogiach do limesu górnoniemieckiego na przykładzie kasztelu w Aquis Querquennis (M. Rodriguez Colmenero).

Wśród „tematów ogólnych” szczególne miejsce zajmują, w ocenie podpisanego, wystąpienia S. Dušanicia (*Notes on the Early Diplomata Militaria: CIL XVI 20, RMD 1 and Affairs in Germany, A. D. 72 - 74*), M. Mirković o *tribus* żołnierzy rzymskich, M. M. Roxan (*Roman Military Diplomata and Topography*), J. Šašela o *cohors I Montanorum* i M. Szilagyi o hierarchii ważności legionów nadreńskich w I wieku (z kapitalną tezą o celowym „kojarzeniu” legionów niepewnych i wiernych w jednym obozie wojskowym, w celu kontroli jednego nad drugim). Z polskich autorów zamieścili tu swe artykuły M. Mizera – o możliwości zastosowania metod geoelektrycznej i magnetycznej przy badaniach różnych stanowisk na limesie i J. Wielowiejski – pt. *Rzymsko-panoński limes a szlak bursztynowy*.

Generalnie zyskujemy nader wartościowy tom, zawierający informacje zarówno o najnowszych trendach badawczych, jak i dostarczający wiele nowego materiału do studiów nad limesem. Umysławia on jednocześnie, jak intensywne i wielostronne są te badania, dając zarazem do ręki argument za koniecznością organizowania tego typu spotkań.

Leszek Mrozewicz (Poznań)